Luffy Katalin

Puritanist Demands in the Occasional Speech during the Sixth Decade of the Seventeenth Century

My paper deals with the texts of the authors of the 1660s, namely with sermons of preachers who worked under essentially changed situations compared to the previous period. In these texts, by discussing the problems of survival and choices, they grounded a system of expectations in which one can trace the signs of a paradigm shift in the history of ideas and mentality. The basis of this new discourse, of this new way of approaching the audience can be the internal adaptation of Puritanism spreading from England, the current that created a new system of answers for wide-ranging national questions by its sensibility towards social problems and personal piety. In the attempt to understand the essence of Puritanism I tried to grasp its contemporary definitions, then – through text-based analysis – to show its concrete articulations. The expectations of the preachers were examined in their social stratification, thus the expectations towards the people and the nation, as well as towards high officials and princes were outlined. Speaking about sermons for different occasions, I first examined speeches preached on the funerals of members of the high nobility, but I also focused on other kinds of sermons that treated different matters of the state.

Puritán elvárások 1660–68 közötti alkalmi beszédekben

A puritanizmus irodalma számos megközelítési lehetőséget kínál, s ez sok csapdát is rejt magában, hiszen a szükségszerű olvasatbehatárolás a teljes rálátás csonkaságát eredményezi. Mivel túlságosan sok szakterület – csak a legfontosabbakat említve: egyháztörténet, történelem, irodalomtörténet – érdekelt ennek az irodalomnak a kutatásában, egy előtanulmány igényével fellépő dolgozat jellegéből adódóan számol a hiányosságaival, a téma megközelítésének vázlatos voltával.

A puritanizmus kutatásával nálunk elsősorban az egyháztörténészek foglalkoztak. Közülük Balázs László, Barcza József, Bodonhelyi József, Bucsay Mihály, Czegle Imre, Kormos László, Zoványi Jenő nevét feltétlenül ki kell emelni, hiszen a téma egyháztörténeti szempontú feldolgozása az ő nevükhöz fűződik és a magyarországi puritanizmus megközelítéséhez írásaik mindmáig nélkülözhetetlenek. Társadalomtörténeti, irodalmi szempontú feldolgozást Bán Imre, Makkai László, Molnár Attila és Berg Pál kísérelt meg, igen eredményesen. Viszont ha a téma külföldi feldolgozását nézzük, nyomban szembetűnik, hogy még sok mindent nem mondtak el róla. Különösen a német, angol és holland kutatások könyvtárnyi eredményeit tekintve tűnik szembe a terület mostoha magyarországi sorsa, kiaknázatlansága. Mindenekelőtt – hogy csak a legfrissebben megjelent feldolgozást említsük – nemrégiben jelent meg három holland kutatónak a magyarországi puritanizmust is érintő monográfiája.⁹⁶ Sajnos, még mindig igen tájékozatlanok vagyunk a külföldi kutatási tendenciákban, melyek figyelembevétele nem csak hasznos, de szükségszerű is lenne.⁹⁷

⁹⁶ W. SPIJKER, van't – R. BISSPOP – W. J. HOF, op't: *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed*. Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2001.

⁹⁷ A puritanizmus kutatásának új tendenciáit, bőséges nemzetközi szakirodalom alapján bemutatja CSORBA Dávid: *A 17. századi protestáns kegyesség megítélése az újabb nemzetközi szakirodalomban*. ProtSzeml. 2001. 1., 16–26.

Kutatásainkat kétirányú érdeklődés határozza meg. Egyrészt, ha az 1660–68 közötti időszak⁹⁸ nyomtatott alkalmi prédikációit vizsgáljuk, elsőként tűnik szembe, hogy ezek a szövegek, szinte kivétel nélkül, a meghirdetett alkalmon túllépve mindig valami másról szólnak, a jelenlevő alkalmat valami más elmondására használják fel, oly módon, hogy valamely „kisesemény” a „nagy történetek” keretébe ágyazottan jelenjen meg. Vagyis akár temetési, akár országgyűlés előtt elmondott beszédéről van szó, az minden helyzetben túlmutat az egyszeri esemény határain, az Isten által szabályozott világban az egyén, a nemzet szerepét és feladatait taglalja. Másrészt, ha ezen szövegek szerzőit tekintjük, számbavéve az egyház-történeti besorolásukat, a puritánus szerzők túlsúlyát tapasztalhatjuk. Miért a puritánusok foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel, miért kötődik hozzájuk annak a nemzetkoncepciónak a gerjesztése, amelynek elemei egészen a XIX. századig meghatározzák a nemzeti öntudatot? A következőkben eme témakörök körüljárására teszünk kísérletet a puritanizmus vázlatos megközelítésével és a szövegek kínálta egyetlen tartalmi szempont kiemelésével.

1. Mit jelent az, hogy „puritán”?

A fogalom meghatározása nem egyszerű. A lehetséges kutatási területek függvényében más és más arcát mutató irányzat teljes lefedésére lehetetlen egy tömör és frappáns definíciót adni: „Ook *terminus ad quem* is niet exact te bepalen. (...) Zij hangen samen met de vraag waar men het politike, ideële, theologische en sociologische centrum van de beweging wil leggen.”⁹⁹ Nem akarunk a különböző értelmezési lehetőségek szövevényébe belebonyolódni, a prédikációk közvélemény-formáló, alakító erejének bemutatását tűztük ki célul, ezért a különféle meghatározásoktól eltekintve, lássuk, hogyan nyilatkoznak a korabeli szerzők.

Medgyesi Pál kérdés formájában fogalmazza meg a korban kanonizált meghatározást: „(...) mi szidattya *Puritanus*oknak, az az (mint magok-is néha magyarázzák) minden Pápás s-egyéb emberi találmányoknak seprejétől-való ki-tisztulásra, és tsak az egygy szent Írás szerént-való Hit és élet tisztaságára igyekezőknek őket? (...)”¹⁰⁰ Eszerint puritánusok, kik a katolikus „maradványoktól” való megtisztulást sürgetik, akik az életvezetés szabályait csakis a Szentírásban találják meg, és akik a hitben a tiszta élet megnyilvánulását látják. Medgyesi így a puritanizmus néhány olyan fogódzóját nyújtja, amelyek segítségével körvonalazható irodalmának, eszmeiségének lényege: a hagyomány átértelmezése, erőteljes biblicitás, a tiszta élet kíváncsága, illetve szabályainak meghatározása. A puritanizmust így olyan mozgalomnak tekintjük, amely társadalmi-kulturális és nyelvi szinten egyszerre fejti ki hatását.

⁹⁸ Ez az időszak, bár önkényesnek tűnhet kiválasztása, jól körülhatárolhatónak tűnik: Várad elestétől indítunk, és nagyjából Apafi uralomra jutásával zárjuk vizsgálandó periódusunkat. Erdély kora újkori történetének ez az egyik legválságosabb időszaka igen alkalmas terepet kínál a társadalmi-mentalitástörténeti, ezzel együtt természetesen az irodalmi változások érzékelésére.

⁹⁹ SPIJKER et alii: *i. m.* 13.

¹⁰⁰ MEDGYESI Pál: *Doce nos orare quin et praedicare etc. az az, Imadkozásra és Praedikatio írásra s-tételre, és a'nak megtanulására-való mesterséges Tablak.* Bártfa, 1650. Régi Magyar Könyvtár (a továbbiakban RMK) I. 832. 1650., 10. sz. n. Szándékosan nem választottunk valami tetszetősebb meghatározást a modern szakirodalomból, mivel az egyes korabeli meghatározásokat értelmező definíciók mindig is a kanonizálás irányát követve feleltetik el az eredeti jelentést. Ez persze nem jelenti azt, hogy most valami teljesen újat mondtunk volna, teljesen újszerű meghatározást adtunk volna, csupán arról van szó, hogy időnként jó – éppen az értelmezés csapdái miatt – visszatérni a vizsgálandó eredeti szövegekhez.

A másik példánk Szathmári Baka Péter Vásárhelyi Péter felett mondott beszédéből¹⁰¹ való. Itt az 1567-ben a tordai országgyűlésen elfogadott II. Helvét Hitvallással bizonyítja be, hogy a puritánok ehhez képest semmi újat nem mondanak, elképzeléseik semmiben nem ütköznek a reformáció alapirátával. Ennek bizonygatására a temetési szituációt használja fel, ami éppen azért válhat lehetségessé, mert a puritánusnak csúfolt Vásárhelyi Pétert¹⁰² így védheti meg. Természetesen kitágítja a partikuláris esemény kereteit, az elhunyt védelmére és *laudációjára* beállított beszéd valójában, sok helyt erőteljes polémiával átszöve, puritánus mozgalom lényegét boncolgatja. A szöveg gerincét képező *Meggyőző Es Oktato Haszon* teljes egészében a puritanizmus lényegének bemutatása. Vásárhelyi Péternek, a „Haza oszlopának”, halála Isten büntetése. A halotti prédikációkban gyakran előfordul az a Bibliára visszavezethető igen kedvelt toposz, amely a nagy emberek halálát, a haza oszlopainak „eldőlését”, a hálátlan népet sújtó isteni büntetésként értelmezi. Éppen ezért, akik ezen „kacagnak”, azok a büntetés jelenvalóságát és súlyát képtelenek felmérni. Ószövetségi példák sorozatával (Mózes, Noé, Lót, Jeruzsálem pusztulása) jut el Szathmári, a helyzet(ek) hasonlóságára apellálva, Vásárhelyi Péter, és vele együtt a puritanizmus apológiájára.¹⁰³ A beállításból megérthető a puritanizmus akkori helyzete, fogadtatása is. „Gyötörnek minket, czivodnak velünk” hasonló szituációt fest, mint amilyent Medgyesi több mint tíz évvel korábban, Gelejjel való vitájában megfogalmazott.¹⁰⁴

Szathmári puritanizmus-értelmezése három irányba terjed ki: 1. alapvetés – Krisztuson kívül nincs más feje az egyháznak¹⁰⁵; 2. etikai és morális elvárások, itt magyarázza meg a puritánus szó eredetét, amelyet a latin *purus*-ra visszavezetve a tiszta életű megfelelőjeként tekint¹⁰⁶; 3.

¹⁰¹ *Izrael Istenének igaz Tiszteleti mellett buzgo* ILLYES PROPHETANAK EL-RAGADTATÁSA. az az Idvességes Tanítás; Mellyet ERDELY Országban lévő IZRAEL ISTENENEEK dicsösslges s' igaz Tiszteleti mellett, ILLYESSEL mind halálilgan, álhatatoson buzgo CHRISTUS igaz SZOLGAJANAK; most lelkében meg-dicsőült VASARHELYI PETERNEK, hidegedett teste el-takarításának alkalmatosságával; ENYEDEN akkori szép feles gyülekezet előtt, CHRISTUS Lelke vezérléséből alkalmaztatott, 1666. esztendőnek Pünköst havának 16-dik napján. Méltóságos Kemeny Janosne Fejedelem Aszszony ö Nagysága, Udvari Prédicatora. SZATHMARI B. PETER. Szebenben, Szenczi Kertesz Abraham által nyomtatott, M. DC. LXVI. RMK I. 1045.

¹⁰² Vásárhelyi Péter nagyenyedi tanár Amesius tanításainak hirdetője, a puritanizmus híve. Bod Péter szerint Amesius teológiáját prédikációkban is feldolgozta, mára ezekből nem maradt fenn egyetlen példány sem. Vö. BODONHELYI: *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*. Debrecen, 1942. 51.

¹⁰³ „Ma avagy nem mondgyáké némellyek? Nagy Puritanus esett egy most-el; eggyik fejek el-esett most a' Puritanusoknak, Presbiterianusoknak: Majd el-fognak már, az után jól lészen dolgunk; csak gyötörnek bennünket, czivodnak velünk, nem bajoskodunk az után vélek?” (B4r)

¹⁰⁴ L. MEDGYESI: *Doce nos orare* (1650) ajánlását. Erre a vitára a prédikáció műfaji újítása tárgyalásakor visszatérünk.

¹⁰⁵ A főszövegben az idézett helyet, zárójelben, közvetlenül az idézés után adjuk meg, itt pedig Szathmári hivatkozási helyeit. E hivatkozásokat leellenőriztük, az arab számok a II. Helvét Hitvallás 1999-es kiadásából valók. *Helvetica Confessio*. XVII. rész, 156.

¹⁰⁶ „Jaj tenéked ha purus és Puritánus nem vagy! mivel 1 Joh. 1. 7. *Es a' Jesus Christusnak vére tisztit-meg minket bűneinktől*. Matth. 5. 8. *Boldogok a' kiknek szivek tiszta*. A' kiket meg tisztított mitsoda puritasra kell igyekezni s' puritánussá kell lenni? Philip. 4. 8. 9. meg-tanulhatod; *A' mellyek igaz cselekedetek, a' mellyek TISZTAK; etc. azokrol gondolkodgyatok, és a' békességnak Istene lészen veletek*.” Itt a Gal. XXX.-ra hivatkozva fel is sorolja, hogy milyen bűnöktől kell megtisztulni, ill. hogy a megtisztulás után milyen erények érhetők el: „*A' testnek pedig cselekedeti nyilván vadnak, mellyek ezek: házasság törés, paráznság, kevélység, bálvány imádás, büvölés bájolás, haragtartások, versengés, irigységek, haragok, patvarkodások, viszzavonások, pártütések, gyűlölségek,*

az egyházi szervezetre, rendtartásra vonatkozó, az újítás vádját leginkább kiváltó szabályok. A Szentírást és a Hitvallást, a reformáció alapiratait mint tekintélyérveket veszi alapul, meglepően pontos hivatkozásokkal utal rájuk. A puritanizmus elleni, általánosan hangoztatott vádakra adott válasz során pillanatig sem téveszti szem elől, hogy nemcsak a teológiai tudományokban jártasokhoz fordul, hanem az „együgyű lelkekhez” is. Párbeszédese formában válaszolja meg a felmerülő kérdéseket, így teszi az újítással vádolt puritánus mozgalom lényegét közérthetővé. (Azt persze e mélyen demokratikusnak tűnő eljárás értékelése során sem szabad elfelednünk, hogy a puritán–ortodox vita eldöntése korántsem az „együgyű lelkek” állásfoglalásán múlt.) Példaként, a puritanizmus elméleti fejtegetései mellé, egy egész puritánus-névsort ad, olyan személyiségeket sorakoztat fel, kik többé-kevésbé ismert szereplői voltak a kor vallási, politikai és társadalmi életének. Várad elestének előjeleit a kegyes és tiszta életűek halálában jelöli meg: Técsi István, Szikra Várad István és Lorántffy Zsuzsanna halálát így Isten figyelmeztető üzenetként értelmezi. A „*Kikre nem volt méltó e' világ*” minősítéssel a próféta hálátlan szerepére, a meg nem becsülésre figyelmeztetve a sort Medgyesi Pál említésével kezdi, majd Tolnai Dali Jánossal folytatja, „ki sok Propheta fiaikat szült”. Tolnai „leszármazottaiként” említi Verécsi Ferencet, Bacsoni Menyhártot, Bisterfeldet, Gidófalvi Jánost, Apáczai Csere Jánost, Enyedi Jánost.

Szathmári rendszerezésében, a Medgyesiéhez hasonlóan, a tiszta egyház és tiszta életvitel alapvetését találjuk. Hogy ez milyen módszerekkel érhető el, azt a kegyes élet szabályait taglaló, a puritanizmus hazájának tekintett Angliában igen elterjedt, magyarra is lefordított¹⁰⁷ *conduct book*-okba foglalták.

Láthattuk, hogy a dogmatikailag Kálvin *Institutió*ján alapuló mozgalom célkitűzése nem új vallás létrehozása, hanem a vallásos élet megújítása volt. A „lelkek felrázásának”, az „ő ember öldöklésének, új ember születésének” kívánalma természetesen nem maradhatott csupán az egyház belügye. Az egyenlőség és krisztusi szeretet parancsát valló mozgalom a társadalmi rendek alsóbb osztályait is bevonta megcélzott közönsége körébe, ez pedig – elsősorban Angliában – új társadalmi berendezkedéshez (is) vezetett. A puritanizmus szociális érzékenysége természetesen magyar vonatkozásban sem hiányzik, csak nem nyilvánulhatott meg olyan „felforgató” erővel, mint a Szigetországban. Berg Pál nyomatékosan hangsúlyozza, hogy nem „szó szerinti” átvételről van szó, a magyarországi és angliai állapotok különbözősége ezt nem is engedte meg.¹⁰⁸ A különbség nem tartalmi elemekben, az elérendő cél

gyilkosságok, részségek, tobzódások, és ezekhez hasonlatosok: Mellyekről azt mondom miképpen az előtt-is mondtam, valakik ilyen dolgokat cselekesznek, Isten országának örökösi nem lesznek. De a' léleknek gyümölcse ez: Szeretet, öröm, békeség, kegyelmesség, jóság, hit, alázatosság, mértékletesség. (...) Tudd-meg most Puritanus és Presbiteres volt szent Pál Apostol.” (B4v)

¹⁰⁷ MEDGYESI Pál: *Praxis Pietatis*, Az az Kegyeség gyakorlás. Bártfa, 1650. Medgyesi fordítását, elterjedtségét már többen méltatták, s nem csak hazai szakmai körökben: „De belangrijkste rol in het puritaniseringproces van het Hongaarse protestantisme was weggelegd voor Bayly's traktaat. De Transylvanische hofprediker Pál Medgyesi (1605–?) zorgde in 1636 voor de Hongaarse vertaling. Deze werd zes keer herdrukt en was hiermee het meest gelezen boek binnen het zeventiende-eeuwse protestantisme in Hongarije op de Bijbel na.” SPIJKER et alii: *i. m.* 366.

¹⁰⁸ Különösen jellemző e szempontból pl. a fordításirodalom. Számos angol, puritánnak minősített szerző műveit fordították le a korban, sok esetben nemcsak a címet változtatták meg, hanem a főszöveget is teljesen szabadon kezelték. Pl. KÖLESÉRI Sámuel: *Idveség Sarka* c. (RMK I. 1038) fordítása Nicholas Byfield: *The Mason of the Oracles of God* c. művén alapul. A szerző is hangsúlyozza az ajánló levélben: az „Angliai Practicus Theologus” művéből szedegetett, de hozzáadta saját gondolatait is. (Köleséri, 1666. 14.) (Az angol mű címét Berg Pál nyomán adjuk meg. BERG: *Angol hatások XVII. századi irodalmunkban*. Budapest, 1946. 174.)

tekintetében különbözött, hanem inkább a konkrét helyzetre alkalmazott módszereiben, a megvalósítás eljárásaiban.¹⁰⁹

Mivel a puritanizmust a továbbiakban nyelvi megvalósulásában kívánjuk megragadni, röviden a szövegformálás módszereire, a „lelkek felrázogtatásának” eszközeire kell kitérnünk.

A prédikációtörténeten belül magyar vonatkozásban is fordulópontot jelent a puritanizmus elterjedése. Az első magyar homiletika a legnagyobb magyar puritánnak tekintett Medgyesi Páltól maradt ránk. A Lorántffy Zsuzsannához írt terjedelmes ajánlás egyben prédikációelméleti alapvetés.¹¹⁰ Az igehirdetésen belüli elsődleges újítás, a perikópa elvetése, a prédikációk szabad textusválasztáson alapulnak. A prédikáció ilyen kötetlensége a tartalmat és a retorikai felépítést egyaránt befolyásolta, s nem utolsósorban a liturgiai rend meg bomlását is előidézte.¹¹¹

Az alkalomhoz és helyzethez illő textusválasztás elméleti szinten is megfogalmazást nyert, előnyeit az Amesiusra hivatkozó Medgyesi így fogalmazza meg: „I. *Az Fel vejendő Igék* 1. legyenek mindenkor ön szintén való Sz. Írás, 2. melyeknek választása igazgattassék az Halgatóknak, Helynek és Időknek állapottyokból: az az, olyak legyenek azok mellyek az Halgatóknak s a'kori Helyeknek és időknek mivoltokhoz illendőképpen meg-kivántatik.

NB. Ama' nagy hirü *Amesius*, azt állattya, hogy nem járnak eléggé el-tisztekben, s-Halgatojoknak épületekre nem elégképpen vigyáznak, a'kik magokat azokhoz a Szakaszokhoz, mellyek Vasárnapi szokott Evangeliomoknak neveztetnek, kötik.”¹¹²

A textusválasztás szabadsága természetszerűen módosítja a prédikáció egyes részeinek hangsúlypontjait. Már többen is felhívták a figyelmet a puritánus prédikáció ama sajátosságára, hogy itt a leggondosabban kidolgozott, a mondanivaló lényegét tömörítő, hordozó részek a *tanúságok* és a *hasznok*. A puritanizmus etikai és teológiai tanításainak előadásmódjára nagy hatással volt Ramus dialektikája. Ramus kulcsszava az *usus*, ennek alapján minden tudománynak csakis annyiban van létjogosultsága és értelme, amennyiben az életet szolgálja.¹¹³ A puritánus prédikátorok „haszonelvűsége” ezen a filozófiai-retorikai alapvetésen nyugszik, az igemagyarázó rész lényeges lerövidülése a *hasznok*ban megfogalmazott gyakorlati tanácsok, útmutatások ellenében történik. Az elméletben hirdetett „szép módos rend” éppen e hangsúlyeltolódás miatt válik sok esetben megvalósíthatatlanná. A *tanúságok* és *hasznok* fontosságát a *praxis* szempontjából felismerő szerzőknél ez néha szerkezeti aránytalanságot szül. Geleji hat pontban felsorolt vádjai közül a prédikáció gyakorlati hasznait kifogásolót Medgyesi egyik legfontosabbnak tartotta, ezért ennek megválaszolása egyike a legrészletesebbeknek (a lelkiismeret „szigolyai” mellett). Ennek megfelelően a *Doce nos orare...* legalaposabban kidolgozott része is a *haszon* lesz. „... a XVII. századi protestáns prédikátor a felvett Igéből adódó *Tanúságok*nak sokféle *Hasznát* tárja a hallgatók elé, majd az elmondottakat a *Rá szabás* révén a jelenlevőkre alkalmazza. Legfőbb céljának megva-

¹⁰⁹ Túlságosan messzire vezetne ennek a kérdésnek a kifejtése, l. ehhez: BERG: *i. m.*, vagy TÓTH Zsombor: *Bethlen Miklós Imádságoskönyvének puritánus sajátosságai*. Erdélyi Múzeum 1999. 3–4. 210–221.; BODONHELYI: *i. m.* 1942. 17.

¹¹⁰ Medgyesi homiletikájának részletezésére itt nem térünk ki, ezt többen is megtették már előttünk, legutóbb BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Universitas, Budapest, 1998. 200–210.

¹¹¹ KORMOS László: *A magyar puritánok istentisztelete*. ThSzem. 1978. 374–378.

¹¹² MEDGYESI Pál: *i. m.* 62.

¹¹³ CZEGLE Imre: *A puritanizmus szociáletikai tanításának teológiai megalapozása*. RefEgyh. 1980. 33–38.

lósításához a szerkezeti egységek közül legszorosabban a *Haszon* kapcsolódik.”¹¹⁴ A tanításnak ilyen megvalósítását a rálista logika puritánus adaptációjával szokás magyarázni: „A rálista haszonelvűség szorosan összefonódik a puritánus gyakorlatiassággal: az „usus” a hallgatóság számára a „praxis pietatis” megvalósításának legfőbb segédeszköze.”¹¹⁵

Geleji további vádjai a stílus és a szerkezet kérdései mellett tartalmiakat is érintenek, éppen azokat, amelyek a puritánus gondolkodásmódnak, világlátásnak leginkább sajátjai: az állandó lelkiismeret-vizsgálat és a „sémbeillő”, vagyis a sirató-síró hangnemben előszámlált bűnlajstrom így, mintegy fordított előjellel, propagálva a kegyes életvitelt. A lelkiismeret-vizsgálat az üdvösség eléréséhez vezető útnak, a *via salutis*nak, vagy *gratia gradus*nak első állomása, egyben a megtérés feltétele is. Az üdvösséghez vezető út, ill. állomásai bemutatása, megtanítása immár nemcsak elvont teológiai fejtegetésekben kapott helyet, hanem a „kösséghez” szóló, azt megcélzó írásokban is. A hangsúly a dogmatikai tanításról az egyéni lelkiismeretre tevődött át: a lelkiismerettel, ill. ennek vizsgálatával egybekötött penitencia-tartás a puritánus kegyesség centrális eleme.¹¹⁶ Az üdvözülés folyamatában a lelkiismeret szerepe a bűnösség felismerése, ez teszi lehetővé a bűnöktől való megtisztulást is – a lelkiismeret vizsgálatát bonckéshez hasonlító, bibliai eredetű toposszal leírt folyamat az eleven hit bizonyosságát példázza: „Nem hogy oltsarlanl kellene azért ez lelki-isméret nyuzást (ha ugyan így szereti nevezni), de inkább mindenek felet e’re kellene igyekezni.” (Medgyesi, 1650. 14. sz. n.) A kegyesség gyakorlása lelkiismeret vizsgálatában, a penitencia-tartásban mutatkozhat meg leginkább.¹¹⁷ A *bűnbánatra/bűnmegvallásra* szólító állandó felhívások szinte természetszerűen irányítják ezen szövegek gondolatmenetét. Ez határozza meg a szövegek stílusát, hangnemét és egyben behatárolja a szónok feladatkörét és önértelmezését is: „*Sembessek is vagyunk* azt mondja. (...) Nem vagyunk sémbesebek Esaiásnál, Micheásnál, Hoseásnál, Amosnál, etc., kiváltképpen Jeremiásnál... Ha nem volnának minn sémbellődnünk, a’ sémbek sem lennénk. Sőt nem hogy vádolna ez aránt lelkünk esméreti, hogy inkább azon félünk, hogy e’ben sokat el-mulatunk.” (Medgyesi, 1650. 14. sz. n.) A prófétai szerepkörben való fellépés – a személyes elhivatottság és társadalmi kötelességek összekapcsolásával – jogosítja fel a puritánus szerzőket a Biblia népével meglelt hasonlóságok felmutatására, és az erre visszamenő, a nemzet sorsának alakulására vonatkozó jóslatok megfogalmazására.

Az egyéni lelki élet fontosságának kiemelt szerepével arányosan változik meg a megcélzott, ideálisnak tekintett olvasó/hallgató közönség köre is. A mindenkire szóló kívánság szándékával, az „igazak” nevében fellépő prédikátorok olyan virtuális közönséget feltételeznek, amelyből elvileg senkit nem zárnak ki.¹¹⁸ Az indulatos *vituperatió*któl viszont nem

¹¹⁴ BARTÓK: *i. m.* 235–236.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ TÓTH: *i. m.* 211–212.

¹¹⁷ „A puritánus lelki életében a bűnbánat, vagy penitencia-tartás a megtérés gyakorlásának a módja. Értelme szerint magában foglalja az egész keresztyén életet, tehát nemcsak a csendes órák, vagy közös bűnvallások tartását, hanem a bűn elhagyását és a jó követését is.” BODONHELYI: *i. m.* 92.

¹¹⁸ Medgyesi homiletikájában számol a különböző műveltségű hallgatók tudásszintjével: „Medgyesi arányosan érvényesítette homiletika érvényesítői a puritanizmus antropológiai értékrendjét és a retorika szövegelméleti elveit használó homiletikai eljárásokat.” IMRE Mihály: *A XVII. századi retorika és irodalomelmélet kutatásának műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről. (Bartók István: „Sokkal magyarabbul szólhatnak és írhatnak.” Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között). Irodalomtörténet (a továbbiakban It) 2001. 131–149. Szövegelmélet és antropológia összefüggéseit Imre Mihály vizsgálta Bartók könyvéről (1998) írt recenziójában (2001). A praeceptum irodalom alapján tett megállapításait érdemes lenne a gyakorlati szövegeken is ellenőrizni, de ez itt igen messze vezetne tárgyunktól.*

kíméli meg az értetleneket: „A puritanizmus értékszemplélete szerint a lelkiismeret ítélőszéke előtt állandóan készen kell állnunk bűneink számontartására, önmagunk vizsgálatára (...).”¹¹⁹ Az egymásért felelősséggel tartozás gondolata így jogosíthatja fel olyan nyíltan ostromozó hangnemre, amely nincs tekintettel a társadalmi rendekre sem. Ha e hallgatói/olvasói kör ideális modelljét alkotjuk meg, a két végpontot az igazak, ill. az „értetlenek” kategóriája alkotja. Elvileg tehát nem társadalmi kategóriák szerint oszlik meg ezen ideális képletben a megcélzott közönség, hanem a hit jelenvalósága szerint. A nemzet fogalmának ilyen kitérítése a minden rendhez intézett tanítás foganatosítását reméli. Az persze kérdés, hogy a mit jelentett társadalmi-politikai értelemben a XVII. század második felében a nemzet fogalma, ez szinte szövegről, szövegre változhatott, és nem utolsósorban függött mind szerzőjétől, mind pedig a szöveg megrendelőjétől.

A puritánus prózastílus alapján tehát funkcionális prózastílus.¹²⁰ Funkcionális, mert a puritanizmus szövegalkotásában kognitív ismeretek átadását oly módon kívánta elérni, hogy közben az emocionális hatáskeltés teljes eszköztárát bevetette.¹²¹ Természetesnek tekinthető, hogy a vallás megtanítása után, annak gyakorlatára helyezik a hangsúlyt. A reformáció ekkor már – nemcsak hivatalosan, de a tömegek szintjén is – megszerezte létjogosultságát, az elméleti dogmatikai tanítások, az új vallás megvédése után így már sor kerülhetett az új vallási tanítások személyes megélésének elvárására is. Közben nem téveszthetjük szem elől, hogy mindez Erdélyben egy olyan időszakban történt, amelynek eseményeit „második Mohácsként” emlegették már a kortársak is. A kiűtkeresés így sokkal égetőbb kérdésként tevődött fel, az egyéni kereszttől a nemzet fennmaradását érintette. Az üdvbizonyosság jeleinek keresése, sőt számonkérése, így az isteni csapásként értett politikai, társadalmi katasztrófák között a megmaradás bizonyítékait kívánta felmutatni. A puritánus eszmeiség, mentalitás tehát igen alkalmazhatónak és propagálhatónak bizonyult a XVII. század második felének Erdélyében.

2. Az elvárások – avagy miért „sémbesek” a puritánok?

A sorozatos politikai kudarcok után a kortársak szemében a nemzet megmaradásának esélye egyre inkább kétségessé vált. A tragédiaként megélt események sora magyarázatot kívánt, ezt pedig a XVI. századi örökség, a wittenbergi történelemszemlélethez igazodva, a prédikátorok és történétírók egyaránt a bűn–büntetés fogalom párral írták le.¹²² A történelem nem feltétlenül

¹¹⁹ IMRE: *i. m.* 145.

¹²⁰ KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században.* Budapest, 1998. 92.

¹²¹ „A puritanizmus lényegi szempontja volt az intellektualitás és spiritualitás dualizmusának érvényesítése az egész hitéletben.” IMRE: *i. m.* 140. Nem tartozik szorosan a témához, de utalni mindenképpen szeretnénk arra, ahogyan a puritánus gyakorlat a klasszikus szónoki hármas célkitűzést megvalósítja. Természetesen ez mélyreható retorikai vizsgálatot igényel; előfeltevésünk, hogy a *movere* oly módon kerül a *docere* mellé, hogy ennek elérését segíti, ezzel pedig arányosan szorul háttérbe a *delectare* célja.

¹²² A wittenbergi történelemszemlélet magyar realizációit már többen is vizsgálták, ennek bemutatására ezért itt most nem térünk ki. L. ehhez pl. MAKKAI László: *A magyar puritánok történelemszemlélete.* ThSzeml. 1978. 342–344.; ÖZE Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján.* Budapest, 1991.; GYÖRI L. János: *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori irodalomban.* In: *Egyház és művelődés.* G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BEREZKI Lajos (szerk.) Debrecen, 2000. 29–53. A történelem magyarázatának ez olyannyira alapbeállítása volt, hogy a felekezeti határokat átlépve századokon át meghatározta a történelemről

és elsősorban a régmúlt eseményeit jelenti. A jelen a tragikus múlt természetes következménye, ez alapvetően tragikus beállítású szemlélet látókörébe csakis az ilyennek minősíthető események kerülhetnek be.¹²³ Ebben a kontextusban tehát a megtérésre felszólító, azt sürgető prédikátorok elvárásai fokozott hangsúlyt kaphattak. Az igazak, kiválasztottak jelenléte a nemzet egésze fennmaradásának biztosítéka lehet, ennek megértése pedig mindenki ügye.

A következőkben a prédikátoroknak a nemzettel, a nemzet vezetőivel szemben támasztott elvárásait kívánjuk megvizsgálni, ezeken keresztül mutatjuk be a puritanizmus társadalmi-etikai és vallásos életre vonatkozó elváráshorizontját. Említettük már, hogy e korban nem beszélhetünk egységes nemzetfogalomról. Amikor a nemzettel szemben támasztott elvárásokról, a nemzet feladatairól beszélünk, azt a meglehetősen differenciálatlan közösséget értjük rajta, amelynek jellemzőit e szövegek szerzői alapvetően a bűnökkel, bűnösséggel vélnek leírhatónak. Ez az elvárásrendszer állandóan helyhez, időhöz és alkalomhoz igazodik, mert pontosan így tudja megőrizni rugalmasságát, mert csak úgy léphet fel az egyénhez szólás igényével, ha annak az aktuális kérdéseire, problémáira figyel, illetve ha az aktuális kérdésekre, problémákra irányítja figyelmét, a válaszlehetőségek irányának behatárolásával együtt.

2.1. A „kösség/nemzet” feladatai

Az üdvösséghez vezető út, a *via salutis* vagy *gratia gradus*, állomásainak megállapításában a puritánok Kálvin *Institutió*jára alapoznak: *elválasztás, elhívás, megigazulás, megdicsőülés*.¹²⁴ Ennek az útnak a végigjárására szólítanak fel, melynek járhatósága egész elvárásrendszernek való megfelelést tételez fel. Ezekben az elvárásokban mutatkozik meg a puritanizmus szociális érzékenysége. A megtérés parancsa egyszerre implikálja a nemzet romlását okozó bűnök felsorolását és a teljesítendő feladatok körének behatárolását. Az általánosan jellemző bűnöket – mint ahogyan azt már Szathmárinál láttuk – a Tízparancsolat és a hét fő bűn jelenti, ezeket alkalmazzák egyszerre az egész nemzetre, természetesen változó hangsúllyal, nem minden esetben kapnak az egyes bűnök, bűncsoportok azonos szerepet, kiemelést. Czeglédi István *Az Országok romlásáról írott könyvnek Első Resze*¹²⁵ bevezetőjeként, versbe szedve sorolja fel ezeket:

„Keresztyén Magyarság!	Előtted nem Ujság
Hogy sűrű gonosság,	Ronta a' sok gazság,
Mint szemest a' vakság	Veszte nyomoruság
Mert benned a' joság,	Nem vala buzgoság
A szoros kegyesség	s-szives Keresztyénség,
Vak becstelenség	Előtted semmiség.
Oh mely nagy félszegség,	Szörnyü lelki restség!
Ezért az Istenség,	Busula meg Felség.
(...)	

való beszéd módját, s ezzel együtt a nemzet önszemléletét is. L. IMRE Mihály: *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben*. Irodalomtörténeti Közlemények (a továbbiakban ItK) 1987. 20–45.

¹²³ L. pl. Medgyesi Pál Ibrányi Ferenc temetésén elhangzott beszédét, ahol a magyarság történelmének jellegzetes eseményeit a várnai, mohácsi csatában, és az 1566-os, illetve az 1594-es tatárjárásban jelöli meg. Ezek az események az 1657–58-as tragédiák egyenes folytatásaiként érthetők, a bűnös magyarság megérdemelt büntetéseként.

¹²⁴ Idézi TÓTH: *i. m.* 215.

¹²⁵ CZEGLÉDI István: *Az országok romlásáról írott könyvnek Első Resze, Mellyet Szerelmes Hazájának békességben való maradhatásáért irt A.C.H.K.G.L.T.C.I.* Kassa, 1659. RMK I. 941.

Nincs itt nyugalom:	Azt mondod te, hallom.
Ezt igen fájlalom	s-Nagy véteknek vallom.
A kegyetlenkedés,	Sok részegeskedés,
A Buja öltözés,	Bűnben bé-merülés,
Az egymásra törés,	Izetlen vesződés,
Babonára lépés,	Lün néked éles kés:
Ha az Urral frigyet,	örök békességet,
Tenni akarsz szívet	Adgy és nem egyebet.(...)”

(20–21. sz. n.).

A nemzet megtérését így ezeknek a bűnöktől való megszabadulás jelentené, ezzel párhuzamosan a zsidóság sorsán mutatva be a megtérésre való képtelenség következményeit.

Báthori Mihály 1658-as prédikációjában¹²⁶, miközben az erdélyi had tatár fogságba esését értelmezi, Isten büntetésének okait tárja fel, kétféle bűnt különböztet meg: A „czégéres vétkeket” és a „kiváltképpen valókat” (13.). Ezeket pedig a *mi* személyes névmásban értett egész magyarság, a magyarság egészére, Erdélyt és Magyarországot értve ide, az *ők*, az előljárók, fejedelmek, és a *ti*, mármint a nép, szerint tárgyalja. A nemzet egészére értett vétkek a „czégéres vétkek”, amelyek a nemzetre általánosan érvényesnek tekinthetők, két egymással szorosan összefüggő csoportot alkotnak: hitbeli és életviteli kérdéseket érintenek. A vallás helytelen gyakorlása, a szentségek helytelen kiszolgálása, a káromkodás, „hipokritaság”, az Isten ígését hirdetők megvetése azok a csomópontok, amelyek a hit és a vallás gyakorlása terén jellemző bűnöket fogják össze. Az életvitel rendetlensége a tanítás/taníttatás, a mesterségbeli tudás megszerzésének, illetve átadásának elhanyagolásából ered, pedig ez lenne az életre való felkészülés eszköze. Régi hagyománya van annak az elképzelésnek, miszerint az emberi élet teljessége e két terület – hit és a mindennapi élet – harmonikus összhangjától függ, célja pedig az Isten és önmagunk megismerése. Báthori arra figyelmezteti olvasóját, hogy ez az összhang biztosította teljesség, a cél elérése válik lehetetlenné, ha e két terület bármelyike csorbát szenved, Isten haragját válthatja ki. Az isteni büntetés oka pedig a bűnös emberek számának megnövekedése a nemzetben, s mindezt még meg is tetézi a bűnök megszokása, azokat elhagyni nem akarás (13–15.). E piramisszerű építkezéssel mutatja be a bűnök egymásra épülését, a nemzetet ért büntetéséért annak minden tagja felelős. A „kiváltképpen való” bűnöket „A’ nép és kösség között” öt pontban sorolja fel: az „első gradussa az ország romlásának” a meghasonlás, a második az Isten ajándékaival élni nem tudás, mely a ruházatban, ételben, italban és tánc kedvelésében nyilvánul meg, a harmadik a kevélység, negyedik a tudatlanság, az ötödik pedig a hadakozás, hadviselés „kívánása” (18–20.). Báthorinál ez a szigorú szétválasztás, a részletekbe menő felsorolás, a pontosságra való törekvés összetett bűnrendszert eredményez, így nem egyszerűen felmondja a Tízparancsolatot, hanem az állandó alkalmazás révén életközelsébe hozza, a megcélzott közönség körét nagyban kitágítja. A tudatlanság és a „hadakozás kívánása” új elem a bűnrendszerben. Az első a puritanizmus népnevelő programjának meghirdetésével hozható összefüggésbe, míg a második – 1658-as beszédről van szó! – a helyzetértelmezés irányát követi: az aktualitás a bűnök körének mibenlétét befolyásolja.

Medgyesi Pál a jelképekké vált ótestamentumi történetekkel (Ádám és Éva bűnével kezdődő, Káin és Ábel történetén keresztül Jeruzsálem pusztulásáig) példázza – a *Rohogó Tűz* című

¹²⁶ BÁTHORI Mihály: *Hangos trombita*. Ollyan Predikációk, mellyekben Erdély és Magyar Ország romlásának és pusztulásának okait a’ Szász Meggyesi Gyűlésben, az Ország Harom Nemzetből valo fő Rendei előtt közöses helyen predikáltot és ki jelentet Az akkori Méltóságos választot Fejedelemnek Udvari predikátora és Mostan a’ Debreczeni Ecclesiának Tanitoja közönségessé tött s’ ki bocsáttatott. Töb alkalmatosság szerint valo Predikációkkal. Debrecen, 1664. RMK I. 1010.

kötetindító¹²⁷ beszéde *oktató hasznában* tíz pontban összefoglalva – az Isten ellen elkövethető bűnöket, amelyeknek a nemzetre való alkalmazásától nem kíméli meg a „tanulni nem akaró nyakas magyarságot”.

Hasonló bűnlisták tömegét lehet olvasni e kor prédikációirodalmában. Láthatjuk, hogy a bűnök és ezek ellenpárjai, az erények megállapítása szigorú logikai rendet követ, mindig hierarchikusan épül fel. A bűnöket osztályozzák, csoportokba, kategóriákba sorolják, figyelve ezek minőségi és mennyiségi előfordulására.¹²⁸ E korszak bűnlistáinak első helyén az istentelenség, az Istentől való elszakadás áll, ebből következik az összes többi, és ezeknek a sorrendje függ a szerzőtől, a prédikálás helyzetéhez való alkalmazkodástól stb. Feltevésünk az, hogy a bűnlista hangsúlyos csoportját azok a bűnök képviselik, amelyek következményei az egyéni sorson túlmutatva kihatnak a társas kapcsolatokra is. E túlságosan általános kijelentés természetesen mélyreható vizsgálatot igényel, itt most érjük be egy nem annyira bizonyító, mint inkább szemléltető értékű példával. Az öltözködés, a nők „rusnya irogatása”, melyeket korábban szinte állandó rendszerességgel felróttak, ebben az időszakban már háttérbe szorul olyan bűnök emlegetése mellett, mint a széthúzás, a marakodás, a felebaráti szeretet hiánya. E hangsúlyváltással a prédikátorok olyan elvárásokat propagálnak, amelyek az egymás iránti felelősséggel tartozás érzését erősíthetik. Czeglédi így fogalmazza meg 1660-ban II. Rákóczi György temetésén az egyén társadalmi szerepét: „Az Ember sem magának született, mert másképpen nem volna Társolkodó Állat. Mások javáért köszönt bé e’ Világra. A’ mi szegény Hazánk s-Edes Barátink oltalmazásokért, születünk egyikért. Ighen Beteg Maga-Szeretet az, mely csak a’ maga saját Cselekedetinek *Centruma*. Minden Magános-Embernek meg-maradása, bé-rekeztetet a’ közönséges jóban.” (E3r) Az egyéni lelki üdv fontossága csakis ebben a kontextusban játszhat központi szerepet, a nemzetért vállalt felelősséggel saját sorsa, élete nyer kiemelt fontosságú helyet.

2.2. Fejedelmek, elöljárók kötelességei

Prédikátoraink természetesen nem állnak meg ezeknél az általánosságoknál. Gondosan ügyelnek arra, hogy az informálás, tanítás és intés feladatköreinek eleget téve, a társadalom minden rétegéhez szóljanak. A „minden rendbéliek” megcélzása megköveteli a feladatok ennek megfelelő lebontását. Míg a nép, az alsóbb rendűek meghatározása szinte változatlanul az alapvetően bűnös jellemzéssel bír, a hozzájuk intézett tanítások és intések lényegileg változatlanok; az „elöljárók” ostromozása vagy éppen dicsérete a fejedelmi tükrökre emlékeztetően reprezentatív és propagandisztikus célzatú – a megrendelő igényeihez is alkalmazkodva, helyzet- és körülményfüggő.

Medgyesi Pálnak I. Rákóczi György temetésén mondott beszédében (1648)¹²⁹, a kegyes fejedelem *laudációja* a példaértékű élet és uralkodás felmutatása. A legfőbb erényként kiemelt *hit* köré szerveződik az összes többi, vallásos és világi erény: kegyesség, józan élet, jó házasság, becsületesség, emberség és a nemzetért vívott jó hadviselés. I. Rákóczi György sikeres hadjáratainak felemlégetésekor nyomatékosan kiemeli, hogy „*hitivel bizony*” (mert nem

¹²⁷ *Magyarok Hatodik Jajja*. Sárospatak, 1660. RMK I. 960. A hét prédikációból álló sorozat az 1658–59 között elhangzott beszédeket tartalmazza, ezekhez társul az 1655-ös datálású *Istenes és Isteni Synat* kötetzáró prédikáció.

¹²⁸ A puritánok bűnrendszerének hierarchiájáról l. bővebben BODONHELYI: *i. m.*, a puritánus antropológiai modellel, ill. szövegelmélettel való összefüggését pedig l. IMRE: *i. m.* 2001. 145.

¹²⁹ *Erdél' s' egesz Mag'ar Nep eg' más után tsak hamar érkezett Hármás Jajja s' Siralma*. Sárospatak, 1653. Várad, 1653. RMK I. 880.

vala arra valo ereje) Országot g'özöt, Lelki testi szabadságot n'ert, mel'ben n'ugszik az olta n'omorult Nemzetünk.” (Ezechias: *Kir. Hiti.* 30.)

II. Rákóczi György megítélése már korántsem ilyen egyértelmű. Medgyesi az 1660-ban kiadott kötetében a nyílt bírálatot nem vállalta, nem vállalhatta ugyan, de félre nem érthető célzásokban kinyilvánítja a fejedelemmel – elsősorban hadi tetteivel – szembeni ellenérzését. Amikor a két fejedelem méltatása közti különbségekre figyelünk, nem szabad elfelejtenünk a szónok hozzájuk fűződő viszonyát. Medgyesinek I. Rákóczi György udvari papjaként, mondhatnánk, hogy kötelessége volt az elhunyt fejedelem *laudációja*, de bizonyítható adataink vannak a fejedelemmel való jó személyes viszonyára is. II. Rákóczi Györggyel már korántsem volt ilyen felhőtlen viszonya. A fejedelem és Lorántffy Zsuzsanna feszült viszonyának okai a puritanizmus ügye körüli harcokban is rejlenek¹³⁰, legalább olyan mértékben, mint a politikai tekintély rivalizálásában. Medgyesi Lorántffy Zsuzsanna pártfogásában állt, így valószínűleg azoknak a köréhez tartozott, akik elleneztek a lengyelországi hadjáratot. Az országvezetésre, uralkodóra vonatkozó fejtegetései ekkor már a vágyott, az ideális megfogalmazásai, jelenvalóságuk hiánya pedig a fejedelem bűneiként érthetők: „Az a' Kapitány tud magára jól vigyázni, a' ki az ellenségnek minden állapotit, szándékát és igyekezetit idején korán meg-kémleltette; boldogtalan a' Hadviselő, ha ezekben semmit idejében meg nem ért, fűtve tészik a'mint szolni szoktac az olyan alá.” (Uo. 30.) Ebben a kötetben gyakran fordul elő, hogy Medgyesi, rá nem jellemző módon, homályosan fogalmaz, nem mindig világos a felsorakoztatott bibliai példák értelmezése és konkrét alkalmazásuk határai: az ördög praktikáiról szólva Jób kísértésével példáz, ebben a kíséretben: „Igy téged ma, a' rajtad fekvő nagy nyomoruságokban, s-adná isten, hogy oly igaztalanul mint Ijobot, de félec rajta hogy igen igazán s-méltán: Hypocritaság volt minden Isteni szolgálatod gyermekséged ulta, csak immel ámmal szolgáltad Istenedet, nem állottál ellene sem a' Hit, sem a' kegyes élet inkább inkább meg-vesztegetődésidnek, hanem még pártját fogtad, elő segélletted. (...) Melyek előtt se té se tova nem tekeredhetel: mert a' magad lelki-esméreti téssen bizonytságot ellened.” (Uo. 31.) A lelkiismeret bírói szerepe, más prédikációiban is megjelenik¹³¹, a jogi nyelvet is implikáló szóhasználat az ítélkezés ilyen formáját is konnotálja.

A tékozló fiú történetét feldolgozó, *Kétség torkából kiható Lélek* (1658) című beszédet (textus: Lk 15,11–18) II. Rákóczi Györgynek ajánlja, e beszéd célzatosságát, fejedelemellenes hangjait lehetetlen fel nem ismerni.

Czeglédi István a fejedelem temetésén¹³² nem volt könnyű helyzetben. Nem írt vagy nem írhatott feltétlen *laudációt*, viszont – a fejedelem Istentől kapott küldetésének vállalása miatt, valamint a fejedelmi ház iránti tiszteletből és nem utolsósorban, mert éppen II. Rákóczi felesége rendelte meg és adatta ki beszédét – a fejedelem hibáit sem ostromozhatta teljes nyíltsággal. A Báthori Zsófiához írt ajánlásban a fejedelmet a törökverő Hunyadiakhoz hasonlítva alapozza meg a dicsőítés lehetséges irányát: erényként elsősorban a katonai erények jöhetnek számításba. Ezért a prédikáció *Praeludiumában*, az ószövetségi könyvekre

¹³⁰ L. erről bővebben: LUKÁCS Zs. Tibor: *A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése.* AETAS, 1995. 1–2., 68–93.

¹³¹ Pl. ebben a kötetben a *Bűnön busolkodo Lélek Kenszergesi* címűben: „A' Magyarok a' lelki esméretet, igazán s-bölcsen nevezik *Kis Birónak*, a' Nagy bíró az Isten lévén, kinek *Vicéje* a' Lelki esméret.” (13.)

¹³² *Ama Ritka példájú, s-a Pogányt természet szerint gyűlölő Keresztyének közöt Dicsőséges emlékezetet érdemlet, s-érdemelhető II. Rákoci Györgynek Isten kegyelméből Erdély-országának fejedelmének, Magyar-Ország Részének Uranak, s Székelyek Ispánnának, Magyar-Izrael szövétnekének el-alvásának megh-említése, s-Testének földben tétele felet lött Praedicatio.* Kassa, 1660. RMK I. 947.

alapozva, a fejedelem vitézi attribútumait sorolja fel, s alkalmazás nélkül jut el a hagyományos ház-oszlop / haza-elöljárók, nagy emberek bibliai eredetű toposzáig: „Migh ezek élnek, *szövetnekek*; de szemekben vér óltódván, e’ földre *setétséget* hívnak. (b) *Isten Szolgái*, ezek, kik által a’ Mennyei nagy Isten, az emberek bünökért való itéletit szokta végben vinni. (c) *Pasztorok* ük; kiknek, az Isten nyájára vérhedet véren futoknak vallyon s-nem szabadé ellenek állani? (...) (d) *Fejek* helyet vadnak a’ jó Fejedelmek, mert ük szokták el-látni eleve, az érkezendő veszedelmet, ük oltalmazták az egész testi-taghot. Bizony merő (f) *Cherubok*, kiknek tiszték vallyon s-nem azé, hogy az Elet-fájának megh-kostolására be-ütendő (g) *Adamoknak* ki-vont fegyverrel-is ellen állyanak? vallyon s-nem ezeké ama (h) *Nagy-fák*, kiknek mind az *ágain* üldögelnek s-mind *árnyékokban* maradnak meg a’ szegény vadacskák s-madarkák? Valóban NAGY-SZÖVETNEK el-alvása hát az oltalmazó Fejedelmeknek szem-hunyások!” (A2v–A3r)¹³³ A fejedelem kötelességeinek megfelelően fogalmazza meg az Istennek tetsző hadviselés okait: hadat lehet indítani az élet oltalmazásáért, az alattvalók védelmében a pogányokkal szemben, a föld és a várak védelmében. A kegyes fejedelmek ennek értelmében „még az Ellenséget-is *meg-kínállyák* békességgel, minek előtte Fegyverhez nyulnának”, Istenhez fohászkodnak a győzelemért, bíznak Isten segítségében, megtérnek Istenhez és neki tulajdonítják a győzelmet (C1r–C2v). A jó fejedelmet Czeglédi a pelikánhoz hasonlítja. A saját vérével fiait tápláló pelikán a protestánsoknál gyakori jelkép, a Krisztus-szimbólumhoz kapcsolódik. Czeglédinél is az önfeláldozás fejedelmi attribútumaként jelenik meg. A „rossz” hadviselés nem egyszerűen az előbbieket ellenkezője, itt már a háborúval járó kegyetlenkedésekre, a nép nyomorgatására is kitér, a „tábori szilaj élet” veszélyei és Isten segítsége kérésének elmulasztása mellett a szociális következményekre, velejárókra hívja fel a figyelmet. Az összefogásra való felszólítás a tolerancia gondolatát implikálja, a vallási kérdések miatti ellentétek nem a haza javára válnak: „Hadd Istenre a’ *Religio* dolgát; mert ki mutattya ez áldot Nap-fény, az *atomusokat-is* ... Ved hozzád te-is e’ gyógyító *Pilulát*: *Bizony én igaz Magyar, segitem a’ Magyarat.*” (E2v)

II. Rákóczi György mitizációja nemcsak a szokásos bibliai vonalat követi. A Dávid–Rákóczi párhuzam után rögtön az oroszlánhoz hasonlítja a fejedelmet. Czeglédi prédikációs gyakorlatára nem jellemző a világi exemplumok használata, itt azonban ilyenhez nyúl, hogy a fejedelem harci-katonai erényeit példázhassa. A „vigyázás”, állandó résen levés, az életért vívott, akár halálos harc is, a jótevőkkel szemben mutatott hála – ezek azok az erények, amelyeket egy Pliniustól átvett exemplummal mutat be. Az oroszlán tulajdonságai köré csoportosított erények váltják ki a bírálatot is. II. Rákóczi György megharcolta a nemes harcot, de a harc kimenetele tükrében rögtön felmerül a kérdés, hogy talán mégsem jól történt mindez. Az ellenvélemények laudációban történő hangoztatása nem ritka eset halotti prédikációkban, csakhogy itt más hangsúllyal tevődnek fel ezek a kérdések. A cáfolat a fejedelmi hatalom isteni eredetének bizonygatásán belül marad, de a tények meg-másíthatatlanok, ezért a szónok állásfoglalása nem válik egyértelművé a válaszáds után sem, viszont az ellenvéleményekkel olyan szöveg alatti üzeneteket juttat(hat) érvényre, amelyek hasonló műfajban Medgyesi Pál prédikációival, politikai röpiratban pedig Kemény János írásával mutatnak azonos irányultságot. Csak míg ők a közvéleményt II. Rákóczi György ellen kívánták befolyásolni, addig Czeglédi már ezekre a megteremtett ellenérzésekre alapozhat meglehetősen kétértelmű kérdéseivel. A „Talám nagy *vak-merőül* [harcoltunk]?” kérdése természetesen rögtön cáfolatot nyer, de az, hogy egyáltalán itt előkerülhet, már nem egyszerűen a figyelem erre irányításáért történik, hanem azért, hogy itt mérlegre is kerüljön. A történelemről való gondolkodást cáfolná meg, ha az erdélyi tragédiákat a fejedelemnek és

¹³³ A margón megadott szentírási idézetek, betűjel szerinti sorrendben: (b) Jer 25,9; (c) Jer 49,19; (d) 1Sám 17,35.36; (e) Zsolt 74,13.14; (f) Ez 28,14.16; (g) Ter 3,24; (h) Dán 4,20.21.

nem Isten büntetésének tulajdonítaná: „Mi vétkezünk, s-engedetlenkedtünk; azért nem kedveltél Istenünk <Siral. 3.41>! Titkos *Decretumában* vagyon a' Felséges Istennek, e' Szegény Haza rongálásának személyes oka; mely *titkot, tilalmas nekünk visgálnunk*. ... Köszönjük hát magunknak e' megbecsülhetetlen nagy kárt!” (G3v) Ugyanakkor nem tekinthet el a fejedelemnek ezekben a tragédiákban játszott szerepétől, de megrendelőinek is tartozik az elhunyt *laudációjával*.

II. Rákóczi György *laudációja* tehát harcos-vitézi terminológián belül mozog, ám nem merül ki ebben. A „Magyarok edgyik Szövétneke”, „Nagy Pais” jelzők mellett Lipóthoz való hűsége is a haza iránti elkötelezettségét jelzi, a fejedelmet a török elleni nemzetközi összefogás részeseként állítja be. A család iránti szeretet a kegyes életvitel részét képezi, annak függvényeként dicsérik. De „II. VITEZ RAKOCI GYÖRGY” (G3r) erényei, noha dicsősége híre Velencébe is eljutott, nem a kegyesség körén belül határozhatók meg. Rákóczinak felesége iránti hűsége és fiai iránti szeretete a prédikációvégi búcsúztatásban kerül szóba, a vigasztalás része, nem annyira az üdvbizonyosság bizonyítéka. A fejedelem túlvilági sorsa ugyanakkor nem kérdőjelezhető meg, hiszen a „nemes harcot” megvívta, s „Ha kik ezeket meg-guggolnák: TELLYEK KEDVEK BENNE; HOGY MEGH HOLT MAR A' II-dik RAKOCI GYÖRGY!” (H3r)

A Bethlen Gábor nyomdokait követő Rhédey erényei a korszak prédikációirodalmában a nagy fejedelemmel való párhuzamvonásban mutatkoznak meg: a szegényekkel szembeni könyörületesség, irgalmasság és a taníttatás fontosságának felismerése. Rhédey fejedelemségének kedvezően értékelt vonásai az „erdélyi oláhval”, Barcsaival szemben hangsúlyozódnak. Ez hitbeli kérdéseket és politikaiakat egyaránt érint, amelyek gög és alázat, a haza java és a személyes érvényesülés fogalompárjaiban írhatók le. A Rhédey iránti elkötelezettség – az erről tanúságot tevő prédikátoroknál – a Rákóczi iránti hűségéből következik. Ezzel azt az Erdély történelmére jellemző fejedelemképet támogatják, amelybe a románsággal szimpatizáló, azt politikailag felhasználó Barcsai nem illeszthető be. Barcsai kortársi megítélése viszont korántsem volt ilyen egyértelmű; a puritanusoknak tett ígéretei többeket is a pártjára állítottak, például Medgyesi is a Rákóczi-ház bukása után hozzá csatlakozott. Nem célunk a Barcsai-megítélés feltérképezése, a vizsgált szövegkorpuszból csak Báthori Mihály vélekedésére támaszkodhatunk. Inkább az érdekes, hogy nála Rhédey reprezentációja a vele való szembeállításból indul ki; a Rhédeyt – még életében is, de különösen halála után – övező nagyon kedvező megítélés már egy olyan korszakváltó tendencia jele, amely Apafi uralkodásának legitimálásában fontos szerepet tölt be.

Báthori Mihály az egykori, rövid ideig a fejedelmi trónon ülő Rhédeynek ajánlja prédikációs kötetét: az előjáróknak járó kötelező tisztelet sablonjait a személyes hála hangjainak érvényre juttatásával tudja élővé, hatásossá tenni: „Mi a' kik Nagyságod sok költségével és a' felső Országokbeli Academiákban tartot, táplált, a' Nagyságod kegyelmessegeről s-irgalmas minket tápláló kezeiről avagy el feletkezünke es halatlanokka legyünke, avagy az el vött joert gonosszal es a szeretetert gyűlölséggel fizessünke?”(A3v)¹³⁴ Éppen e személyes hála kötelezi Báthorit, hogy a „Magyar Nemzetnek romlásának” okait feltárva vállalkozzék a békepárti Rhédey apológiájára. A fejedelem legfőbb erénye eszerint a béke megtartásáért hozott

¹³⁴ Ugyancsak ebből az előszóból tudunk meg Báthori életére vonatkozó információkat: a debreceni kollégium után Belgiumba peregrinált Rhédey költségén, hazatérte után pedig Rhédey udvari papságra emelte. A fejedelem – éppen a prédikátor megbecsülése, az egyház szükségleteinek figyelembevétele jeléül – nem akadályozta meg, hogy Szentjőbon és Huszton is teljesítse hivatását. Csak röviden jegyezzük meg, hogy ilyen összefüggésben érthető Báthori Rhédey-pártisága, őt Rhédey taníttatta, ő már egy másik nemzedék, pl. Medgyesihez képest, akit már ilyen természetű viszony nem kötelez.

minden, a személyes érdeket – itt utal Rhédey lemondására – és költségeket nem tekintő, a környezet meg nem értését is kiváltó/kiváltható áldozat, olyan erény, amely a Várad eleste utáni válságos időkben a túlélés iránytűjeként szolgált.

A kötetindító prédikáció az 1658 januárjában tartott országgyűlés előtt hangzott el¹³⁵, ennek megfelelően a fejedelmi tisztséggel járó köteleességek, az isteni büntetést kiváltó fejedelmi bűnök tárgyalását nyújtja. Az öt pontban felsorolt bűnlajstrom az elmulasztott köteleességek listája. A nép ellen elkövetett bűnök a kegyetlenség és a bosszúállás; „A’ tudos es tanácsos embereknek meg utalasanak”, „a’ tudatlanoknak, hizelkedőknek és a’ nyalkáknak fel emelésenek” az országvezetés látja kárát; az Isten ellen pedig az „Isten dütsőségéhez való hidegségel, és a’ kegyes életü tudos, igaz mondo Tanitoknak intéseknek meg vetésével és azoknak üldözésekkel” vétkeznek az előljárók (3.). Láthatjuk, hogy Báthori érvrendszerében már tetten érhető az a fordulat, amely az ország romlásának okai között – nem utolsó helyen, hanem az Isten ellen elkövetett bűnökkel együtt – a tudatlanságot is felrója. Olyannyira erőteljes ez a folyamat, hogy a tanítatásra áldozott költségek, a tanultság, képzettség olyan erénnyé lépnek elő, amelyek a jól ismert Apáczai-programmal összhangban, az erényrendszer szerves és állandó elemévé válnak, sőt, üdvérem-szerző szerepet (is) kapnak. E korban a puritánusokra jellemző az a kultúrkritikai attitűd, amely a nemzet nyomorúságát a műveletlenséggel is összefüggésbe hozza.

Rhédey Ferenc temetésén (1667) többen is prédikáltak (Czeplédi István, Eszéki István, Görgei Pál, Szántai Pócs István). Egyedül Czeplédi István időközben terjedelmes kegyességi irattá duzzadt prédikációját nyomtatták 1669-ben, ez késleltethette az amúgy 1668-as nyomtatású három beszéd kötetbe foglalását. A gyors megjelenés soha nem véletlen: a nyomtatás költségeit a megrendelők fedezték, a kiadást ők sürgették; az elhunyt főrendi hozzátartozói mindig is a közvetett véleményformálás eszközét látták ezekben az iratokban.

A „magyar romlás” feletti siralom mindegyik beszédnek alaptónusát adja, egyformán a ház-oszlop, haza-nagy emberek hasonlatára építenek. Rhédey Ferenc mitizálása ugyanebbe az irányba hat: a nemzetet ért veszteség felmérését, illetve felmérhetetlenségét hivatott kifejezni, és követendő példát állítani: Eszéki István „második Jób”-nak (28.), Görgei Pál Jákóbnak¹³⁶, „szekeres lovagnak” (Illyés) (26.) titulálja, Szántai Pócs pedig – már Báthori Mihály Rhédey László temetésén tett beszédéből ismert – Ábrahám–Izsák párhuzamot emlegeti.

Eszéki István beszéde műfajmegjelölésében üt el a többitől. Eszéki *oráció*nak nevezi beszédét, annyiban különbözik is a prédikációtól, hogy nem a prédikációknál megszokott módon tagolt: bár szentírási helyet fejt ki, ez nincs textusként megjelölve, nem különülnek el részei, nem von le tanulságokat és ezeknek hasznait. A prédikáció és az oráció megkülönböztetése nem egyszerű feladat, sokszor maguk a retorikaszerzők sem látták ennek a disztinkciónak jelentőségét. Eszékinél sem lehet ilyesmire következtetni, a *laudáció* és a

¹³⁵ Az 1658 januárjában Medgyesen tartott országgyűlésen visszaveszik II. Rákóczi Györgyöt fejedelemnek.

¹³⁶ A Rhédey–Jákób hasonlatra a két élettörténet fordított párhuzama ad alapot: Bethlen Druzsina, Rhédey felesége így lesz Ráhel, fia, László, pedig József. Görgei a temetési pompa létjogosultságát kívánja a párhuzammal bizonyítani, miközben a helyzetek eltéréseire utalva a jelen állapotainak súlyosságát emeli ki. Rhédey Lászlót József szerepében korai halála akadályozta meg, Rhédey Ferenc is kijelölte ugyan temetkezése helyét, akárcsak Jákób, de az ő esetében fűlő, mivel a föld idegenek kezén van, ezek megakadályozhatják akarátának végrehajtását: „Oh ne haladgyanak hát meg minket-is Keresztyéneket azok a’ pogányok, hanem a’ mi Jákobunknak meg-hült testét, az ő szerelmes egygyetlen egy rajjának tetemihez csendesen szállítsuk-bé (...)” (6.)

tanítás egyensúlya bizonyítja, hogy a két diskurzusrend kétféle módszere¹³⁷ temetési alkalmankor összeegyeztethető. Az élet rövidségét, nyomorúságos voltát és mulékonyságát hangzóttató prédikátor a test és lélek dualizmusán, a földi és az örök élet különbségein keresztül tanítja a boldog halálra való felkészülés módját s az üdvözülés boldogságát. Rhédey erényeinek előszámlálása kegyes életének bemutatásáért történik. A nemesi származás, iskolázottság azért jöhetnek erényként számba, mert a haza nehéz szolgálatára való felkészültségét jelzik. Ennek nehézsége emeli ki Rhédey legnagyobb erényét, a lemondani tudását. Ez az erénye természetesen a kegyes élet összes többi erényével összefügg. Rhédey kegyes életvitele napjainak bemutatásával történik. A rendszeres imádkozás és könyörgés mellett az „ama’ minden háznál lenni kellő *Praxis pietatis* nevű könyvet maga minden száz szakaszokban el-osztván, minden nap olvasta nagy szorgalmatossággal”. (29.) I. Rákóczi Györgyöt követte abban, hogy a Bibliát „husz vagy huszonöt-ször-is a’ maga fülei hállására másokkal olvastatta”. I. Rákóczi György kiválósága az idegen nemzetek előtt is ismert, mely dicsőség Rhédey számára választott példaképe által biztosított. Eszéki rendszerében tehát a „bibliás őrálló fejedelem” jelenti az ideális uralkodó képét, Rhédeyn keresztül ezt propagálja. A harcos, vitézi erényekkel büszkélkedő fejedelem ideje ekkorra lejárt, a prédikátor a békét fenntartó, azt kereső uralkodó iránti igényt fejezi ki, illetve Apafi fejedelemsége idején ennek az uralkodóideálnak a reprezentációját képviselhetette.

Rhédey lemondása a temetésen elmondott többi beszédben is az egyike a leginkább hangsúlyozott erénynek. Görgei Pál a volt fejedelemnek megérdemelt „emlékezetben maradását” „igaz” voltával bizonygatja. Igaz voltának bizonyítékai magán- és a közéleti szerepléséből egyaránt felmutathatók. Lemondásával az ország ügyét szolgálta, így volt „igaz” az országhoz, de emellett „igaz” volt jobbjaihoz, az árvákhoz, özvegyekhez, jövevényekhez, atyafiaihoz, az egyházi szolgálkhoz, és nem utolsósorban önmagához: élete kormányának a mértékletességet tekintette.

Az „oszlopok eldőlése” feletti lamentációs hang Szántai Pócs beszédében a legerőteljesebb. A szöveg a barokk próza¹³⁸ teljes eszköztárát beveti a borzalom és rettenet kifejezésére és felkeltésére. A prédikáció nagy részét kitevő *feddő haszonban* a jelen nyomorúságait ecseteli, szembeállítva ezt a magyarságot „terror mundi”-ként ismert múltbeli dicsőségével. A nemzet régi dicsőségének és a jelen állapotainak szembeállításakor nem kérhető számon a történelmi tények igazságértéke. A túlzások, ferdítések hatáscélzatúak és nem történelmi ismeretek elsajátítását kívánják biztosítani: „az előtte néhai időben *terror mundi* valál; mert félt téged *America*, retteget töled *Africa*, meg-nem mert várni *Asia*, szaladot előtted *Europa*; De most már *fimus, limus mundis* vagy.” (19.) Az Isten büntetését észre nem vevő, „czondollotságot szégyenleni, betegségedet jajgatni nem tudó *Magyar haza*” sorsa feletti káröröm vagy akár

¹³⁷ „A homiletika nézőpontja szerint tehát a laudáció is a tanítás segítségére siet, a retorika nézőpontja szerint a tanítás is a laudációt mélyíti el. A halotti szónoklat készítésének két diskurzusrend kétféle módszereivel is neki lehet vágni, az eredmény azonos lesz: a tanítás és laudáció egyensúlyba kerül.” KECSKEMÉTI Gábor: *i. m.* 208.

¹³⁸ Tarthatatlan az a vélekedés, mely a barokk jelenlétét csakis katolikus szövegekben fedezi fel, a barokk stílusirányzatát a katolikus megújuláshoz kötik, Pázmány, Nyéki Vörös Mátyás és Zrínyi nevét tartva említésre érdemesnek. Egy stílusirányzat kapcsán a felekezeti behatárolás semmiképpen nem tartható álláspont, mivel nem vet számot kulturális, szociális és történelmi meghatározottságokkal, a gondolkodásnak olyan tényezőivel, amelyek nem feltétlenül felekezetekhez kötődtek (bármennyire is a valláson keresztül gondolkodtak!), hanem a gondolkodás formájának kifejeződéséhez. A siralom-műfaj – bár nem önállóan – ennek a korszaknak reprezentálását elsődlegesen kifejező eszköze. És ez, a megrendítésre célozva, olyan képalkotást teremtett, amely a fenségesben és rettenetesben megjelölt sajátosságát a barokk stílusnak mindenképpen magán hordozza, kielégíti.

szánakozás egyaránt megalázó azok részéről, akik a múltban rettegték a magyarságot. Ez a fajta nemzet-mitizáció Bethlen Gábor korában még a nemzet dicsőségét emelte ki, itt csupán az ellenpontozás funkcióját tölti be. A beszéd terjedelmes részét teszi ki a *feddő haszon*, annak ellenére, hogy a textusból levont *tanuság* a vigasztalást célozza. A *tanuságnak* ezt a jelentésrétegét viszont csak az *usus consolatorius*ban, a vigasztaló haszonban aknázza ki, az üdvözülés bizonyosságának jeleit sorolva itt fel. Az „igazakra figyel Isten” tételben megfogalmazott *tanuság* után azt mutatja meg, hogy kik és miért bizonyulnak igazaknak. A csendes szív, a megpróbáltatásokban való kitartás, a könyörgés és imádkozás öröme az első, a világi életre vonatkozó „próbakő” kiállását jelenti. A kiválasztottság másik próbája a lelkiismeret köré szerveződik, a lélek halál utáni sorsára vonatkozik, az elkárhozás és üdvözülés modelljét alkotja meg. Az utolsó nap forgatókönyvét írja itt meg; a lélek sorsa négy kérdés alapján dől el. A gondolatokban, cselekedetekben és beszéddel elkövethető bűnök megbánása itt mérettetik meg, az őszinteség mércéje alapján. Ezen apokaliptikus látomás után Rhédey laudációjában mutatja be a feladatok teljesíthetőségét. A Biblia állandó olvasásával szerzett jártasságot az isteni tudományban, amely a szegények, árvák, özvegyek, jövevények, rabok, egyháziak segítségével nyilvánult meg. A *respublica* és az *ecclesia* iránti kötelesség teljesítése Rhédey üdvözülésének bizonyossága, ezzel nyújt vigaszt és állít példaképet a megmaradottaknak.

Rhédey laudációja tehát a kegyes életű és békepárti fejedelem ideálja köré szerveződik; a fejedelmi méltóságot alázattal viselte, a haza érdekét a magáé elé helyezte. A Rhédey temetésén megkreált fejedelmekép megfeleltethető az aktuális fejedelmi reprezentációnak: a négy évig tartó fejedelmválság után uralomra jutó Apafi uralkodásának propagandájaként (is) érthető.

Túlságosan általános kép lenne, ha megállnánk a fejedelmek erényeinek és hibáinak, feladatainak és kötelességeinek a leírásánál. Egy-egy terület (mely lehet egyházkerület, tájegység, vagy éppen közigazgatási egység) sorsa sokban függött az azt vezető főúri-nemesi rendtől. A templomok és iskolák fennállása, ellátásuk mikéntje rajtuk múlt, nem véletlen, hogy a prédikátorok e rendre vonatkozó intéseiket és ostromozásaikat szinte egy körben említik a fejedelmekével, ugyanakkor pedig néhány lényeges elemmel is bővül a velük szemben támasztott elvárások köre. Éppen a „kösségre” gyakorolt közvetlen befolyásuk miatt, a hozzájuk intézett kérések és elvárások sokszor gyakorlatibb jellegűek a fejedelmekénél. A már említett Báthori Mihály egész prédikációsorozatát intéz a rendekhez, a rendek előtt elmondott prédikációit, más alkalmi beszédeivel együtt jelenteti meg.¹³⁹

Tolnai F. István a haza békéjének feltételeit keresve¹⁴⁰, elsősorban az előjárók feladatait írja körül. A radnóti udvarnál¹⁴¹ elmondott beszéd egy évvel az elhangzás után, kibővítve meg is jelent. A választott igehely (Neh 2,18) alapján levont *tanuság* a tendenciózus témakezelést mutat. Az ország vezetését közvetlenül kezükben tartók feladata az országépítés, amely két, egymással szorosan összefüggő területen való munkát kíván meg: hogy a haza, és abban az egyház „el-romladozott köfalait és kapuit fel-építsék” (7.). Tolnai a világ berendezését a makro- és mikroszintek hasonlóságában fedezi fel; az országvezetés és az életvitel analógiás

¹³⁹ L. a megcélzott közönségnek a kötet címében jelzett körét!

¹⁴⁰ *Haza Bekessege, Avagy Egyenes Ösveny*, Mely minden igaz Haza fiát, kiváltképpen a nagy rendeket, mind Hazájok békességének meg-szerzésére és meg-tartására, mind peniglen Istennek Hazájokban le-telepedet lelki Sionának meg-romladozott és fel-égetett köfalainak fel-építésére vezérel. Szeben, 1664. RMK I. 1017.

¹⁴¹ A radnóti kastélyt 1630-ban építtette I. Rákóczi György, halála után is vezettek itt fejedelmi udvartartást. Ez a kastély országgyűlések színhelye is volt.

megközelítése alapján a „rossz kormányzás” a természetestől való eltérést jelent. A platóni eredetre visszavezethető világképzet, különösen a humanistáknál, pedánsan felosztott etikai normarendszert eredményezett, ahol csakis a legmagasabb intellektusban adott „spekulatív erények”, a bölcsesség, tudomány, okosság és művészet birtokában üzhető sikerrel.¹⁴² Tolnainál, bár az iméntihez hasonló felosztást és normarendszert használ ő is, korántsem csak a beavatottak rendelkeznek ezekkel a képességekkel, nála ez inkább az ember teremtésével eleve adott képességek kifejlesztésének, kifejtésének számonkéréseként hangzik.¹⁴³ Az ország kormányzásának legfelső szintjére az értelmi képességeket helyezte, de az indulatoknak és testrészeknek is egyformán fontos szerepük van ebben a világban. Ahogyan a „Kis-világ” harmonikus működése az egyes tagok összjátékán múlik, úgy ugyanezt az összhangot kéri számon a „Nagy-világ” kormányzóitól. A prédikáció jelentős részét kitevő, *Utak és módok* címmel különválasztott részében, az országvezetés *conduct book*-ját nyújtja. A *respublica ecclesiastica* államforma ideáljában gondolkodó prédikátor, a „mindnyájan Isten Sáfári vagyunk” tételére alapozva, mindenki kötelességének tartja, hogy az országvezetés fő feladatait, a haza és az egyház védelmét saját ügyének érezze. Tizenhárom pontban sorolja fel ennek „methodus”-át. A romlások okának felismerése, amiatti kesergés és bűnbánat, az Istenhez való könyörgés után tér rá a politikai cselekvés kérdéseire. A szomszédokkal szembeni jó viszony fenntartása, a gonoszakarók eltávoztatása, a nemzeti érzés táplálása, a tanácskozások szükségessége, az igazság, mint minden cselekedet mércéje és alapja, az igazságos fenytetés szükségessége, az iskolák és kollégiumok fenntartása, a béke őrzése, a reformáció védelme, a vallási hagyományok felülvizsgálata azok a csomópontok, amelyek mentén körvonalazható a prédikátor számára ideális társadalmi és politikai berendezkedés. A jó országvezetés legfőbb akadályát a tudatlanságban jelöli meg: ez a vallási tudás és a politikai képzettség hiányát egyformán jelenti; ez utóbbi az „Articulusok”, „Constitutio” és „Decretumok” ismeretét foglalja magában. A Szentírás ismerete szükséges a „Constitutio” stb., megalkotásához, melyek csakis a teljes összhangban válhatnak értelmessé. A tudás ily módon kap kiemelt szerepet, az ország kormányzásában és az egyéni életvitelben döntő funkciót, Tolnai pedig így kapcsolódik a puritánusok kulturális programjának propagálásához.

¹⁴² BENE Sándor: *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Debrecen, 1999. 53.

¹⁴³ Fontosnak tartjuk bővebben is idézni ezt a részt: „Az embert a’ természet vizsgáló bölcsek nem hejában hívják *Kis-világnak*; mert valami e’ Nagy Világban fel-találtatik; az egy emberből ki nem rekesztetik. (...) vagy az emberben egész Ország. Lássuk itt mitsoda személyek, és mint igazgattyák az Országot. A’ Fejedelem ez országban az *Akarat*; mivel az okos ember semmi derekas dolgot *akarat* kívül nem mivel. *Cancellarius* ez Országban a’ *Lelki-isméret*. Hop-mester, az *Ertelem*. Tanács Urak ötön vadnak: *Intelligentia*, *Scientia*, *Sapientia*, *Prudentia* et *Ars*; az az *Ertelmesség*, *Tudosság*, *Bölcsesség*, *Eszesség*, és *Mesterség*. *Secretarius* avagy Komornyik a’ *Memoria*, az az Emlékező elme. *Cancellarius-Deák*ok a’ *Spiritusok* az az, leg vékonyab és nemesebb részei a’ vérnek, mellyek az agyvelő körül forgodnak, rakogatnak és szedegetnek elő. Ez Országban két *Generalisok* vadnak, kik Fejedelmek akarattyára ez Országokat igazgattyák, avagy ez Országban léévő vitézeket; ugymint *Amor et Ira*, az az *Szeretet* és *Harag*. Kapitányok, Hadnagyok, és Tizedesek, az *Öröm*, *Vigasság*, *Reménység*, *Buzgóság*: ismét; *Irigység*, *Boszszerkedés*, *Bánat*, *Szomorúság*, és sok egyéb indulatok. *Posták* a’ *Szemek*. Bé-járol szolgálak negyen vadnak: *Audius*, *Gustus*, *Tactus*, *Olfactus*, az az *Hallás*, *Kostolás*, *Tapasztalás*, és *Szaglás*. Ezek mindeneket serénységgel Királyoknak, Fejedelmeknek bé-visznek, és hűséggel mindenik tagnak személy válogatás nélkül supplicatioját bé-adgyák. Itt a’ Sereg vitézek; *Facultates locomotivae*, az az, az embernek tagjai, *Kezek*, *Lábak*, *Fogak*, *Has*, *Gyomor* és több tagok. Mint igazgattyák ezek a’ Kis Világban az Országot? Igen jól és modossan.(...)” (11–12.)

Czeglédi István a pestisben elhunyt Udvarhelyi György felett mondott halotti beszédében¹⁴⁴ a lelki és testi vitézség analógiájára építve, a hasonlóságok teljes kihasználásával az „igaz Hazafi” siratását használja fel a nemzetet ért sorscsapások feletti kesergésre. Udvarhelyi György – a haza oszlopa – jó emlékezetben maradását, „testi” nemessége mellett, inkább „lelki” vitézségével vívta ki. Isten büntetésének módját, eszközeit keresve, az „elvétel” és az „adás”, bibliai alapú terminusaiban jelöli meg ezeket, a világi és egyházi szférára, valamint társadalmi lebontásra egyaránt kiterjesztve: „Mit veszen-el? (1) A’ *Politiából* ezeket: A’ *Bírot, vén embert; Tanácsost; Ekessen aszollot; Hadakozot; Hadnagyot; Hatalmast; a Becsületest; a Támaszt.* (2) Az *Ecclesiából*: a’ jöendő *mondot, s-a’ Prophetát.* (...) (3) A mester emberekről is szól: A’ *Tudos mester-embert.* Ezeknek is szűk voltak, elég nagy páltzája Istennek!” (76.) A „mester ember” jelentése nem azonos még ekkor a maival, a mesterség az „ars” konnotációit még természetszerűen engedi meg. Így a mesterségbeli tudás a minden területet felölelő képzettség jelentéskörét foglal(hat)ja magában. Az „adás”, a „gyermek fejedelmek”, a tapasztalatlan, uralkodásra nem termett, ezt a tisztet ellátni nem tudó uralkodó kategóriáját jelenti; itt tehát mindkét terminus a büntetés lefedésére vonatkozik. A hit mint megtartó erő, Isten emberekkel szembeni kegyességének megnyilatkozása, az istenes élet mércéje, a lelki nemesség jele. E felvezetés után természetes, hogy Udvarhelyi György *laudációja* ebben az irányban fut ki, lelki nemessége bizonyítására erényeinek előszámlálását hozza. A pestis okának teológiai magyarázata alapján, a korban egyetlen hatásos gyógymódot – az elmenekülést – a prédikátorok igen elítélték¹⁴⁵, Udvarhelyi György leginkább kiemelt erénye, hogy „lelki vitézként” hősi harcot vívott betegségével. Halálát a *Helvetica Ecclesia*, a templom és iskola egyaránt meg fogja érezni, a velük szemben tanúsított gondoskodás a laudáció központi elemeit képviseli.

3. Megrendelt igazságok?

A gyakorlatiasságra törekvő prédikátorok a tanítás elméleti részét – amelyet a részekre osztás után következő *explicatio* egysége jelentett – erősen leredukálták, és az alkalmazás területét jelentő *hasznokra* fektették a hangsúlyt. Természetesen, tudatában vagyunk annak, hogy az *applicatio* a prédikációhoz hozzátartozott, különösen a temetési beszédekben a halott dicséretét tartalmazó részt tartalmazza, de éppen a temetés jelentett olyan különleges alkalmat, amikor az igéből levont következtetések aktuális kérdésekre, problémákra irányíthaták a beszéd gondolatvezetését. Viszont a szónoknak nem, vagy csak ritkán volt lehetősége arra, hogy ilyen alkalmakkor saját belátása szerint beszéljen. Végakaratóban az elhunyt rendelkezett arról, hogy milyen textus alapján prédikáljon a pap, vagy a hozzátartozók döntötték ezt el. Ez nagy részben meghatározta a propagált igazságok körét is, a szónok tehetségén, és nem utolsósorban a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyén múlt, hogy ennek mennyire engedett, illetve mennyire játszott a ki. Tekintve, hogy a „kösség” körében ekkoriban a pap jelentette az egyetlen „médiát”¹⁴⁶, a szószékről elhangzott tanítás volt az egyetlen olyan infor-

¹⁴⁴ Az jó emlékezetű; Néhai Nemzetes Udvarhelyi György Uramnak; A’ szép hirrel névvel ékes, s-Tekintetes Nemes Aba-Ujvar megyének Kegyes életű Vice-Ispánja-nak, ihaz Háza-Fiának; a’ Cassai Keresztyén *Reformata Ecclesiának* édes Attya helyet való Fü *Inspectorának* etc. (...) végre penig mind ezeknek mennyei szép Eget; kér, s-kiván Istentül; mind Istenes *Patrona* Aszonyának; édesivel egygüt. C.I. Kassa, 1662. RMK I. 989.

¹⁴⁵ L. ezzel kapcsolatosan KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Pestis Pestise*. Debrecen, 1663. RMK I. 1012., vagy SZEPSI W. András: *Az Döghalál ellen való Orvosság*. Sárospatak, 1662. RMK I. 998. c. prédikációsköteteket, vagy róla: LUFFY Katalin: *Tények metamorfózisa*. „Kórkép a XVII. században: Komáromi Csipkés György Pestis pestise. Lk. k. t. 2001. 5, 21–30.

¹⁴⁶ „Ebben a hírlap nélküli korban a szószék teendői között ... mindig ott szerepel a közérdekű hírek terjesztésének ősrégi funkciója.” BERG: *i. m.* 42–43.

mációforrás számukra, amely országos eseményekről „hiteles tudósítást” adhatott. E tudósítás iránti igény, különösen egy olyan korban, amikor a hatalmi-politikai kérdések hatását, következményeit mindenki saját bőrén érezhette, érthetően megnövekedhetett. S mivel elsősorban a főúriak temetésén elhangzott beszédek maradtak fenn, a bennük megfogalmazott igazságok köre igencsak köthető a megrendelők és körük igazságához, reprezentációjához.